

OM OSTPREUSSENS ÖDEN

Av redaktör IMMANUEL BIRNBAUM, Stockholm

VID de allierades överläggningar om ett besegrat Tysklands framtid spela gränsfrågorna en viktig, ja kanske avgörande roll. På landets territoriella omfång beror ju ej blott dess ekonomiska prestationsförmåga utan även frågan, om den tyska efterkrigsstaten skall bli hela den tyska nationens hemvist. Detta betingar i sin tur den framtida politiska livsformens utvecklingsmöjligheter.

Det första yrkandet på en tillbakadragning av de tyska gränserna kom österifrån. Det var polacker av olika partifärg, som krävde Ostpreussen. Det av Moskva beskyddade polska Lublinutskottet gick sedan ännu längre och begärde, såsom det framgick av flera deklARATIONER av utskottets ordförande Morawski, att floden Oder skulle göras till Polens västgräns. Medan dessa vittgående krav ännu icke uttryckligen understötts av andra nationers ledande politiker, har det redan utbildat sig ett slags gemensam allierad uppfattning om Ostpreussens avskiljande från Tyska riket. I maj 1944 talade Churchill offentligen om att Polen för avträdelser i öster borde få ersättning på Tysklands bekostnad, och han antydde därvid, att Polens tillträde till havet på så sätt skulle kunna vidgas. Sumner Welles betecknar i sin bok om freden en »kirurgisk behandling av problemet Ostpreussen» som nödvändig. Många andra yttranden i samma riktning föreligga. Kravet på Ostpreussens inlemmande i Polen, vilket under åren 1918 och 1919 utan framgång uppställdes av den polske fredsunderhandlaren Roman Dmowski, har denna gång tydligen mycket bättre utsikter. Det har också varit en signal för en hel rad andra staters anspråk på tyskt område även i väster.

Vilka skäl kunna då tyskarna åberopa för sin rätt till Ostpreussen? Vilka äro polackernas motargument? Varför önska ryssarna icke ett tyskt Ostpreussen?

Tyska argument.

När de allierade i Versailles bestämde, att genom skapandet av den s. k. polska korridoren till Östersjön Ostpreussen skulle isoleras från det övriga Tyska riket, svarade den tyska fredsdelegationen i

sin not av den 29/5 1919: »Ostpreussen med omkring 1 1/2 milj. tyskar måste därigenom bli förkrympt och slutligen tillfalla Polen. Detta kan Tyskland aldrig medgiva.» Motiveringen av detta »aldrig» är att söka dels i Ostpreussens betydelse för den tyska kulturutvecklingen, dels på grund av det nationella medvetandet hos befolkningens stora flertal och dels på grund av Ostpreussens påstådda oumbärlighet för Tyska rikets ekonomiska bestånd.

Det faktum, att denna provins ej alltid hört till Tyskland utan först så sent som under högmedeltiden blev koloniserad av tyska ordensriddare, har icke tillmätts någon rättslig betydelse. De gamla »pruzzarna», som tidigare bebott landet, ha ju dött ut eller germaniserats. Den tyska historieskrivningen har alltsedan förra världskrigets slut (i arbeten av G. Heinrich, H. Mortensen m. fl.) enträget bemödat sig om att framställa dessa urinvånarens bosättningsområden såsom så vida som möjligt för att därigenom skjuta tillbaka litauernas gräns i norr och de polska masureernas ursprungliga hemvist i söder. Den tyska litteraturhistorien har (under ledning av J. Nadler) uppställt tesen, att nybyggarna i östra Tyskland under de sista århundradena ej haft mindre betydelse för nationens kultur som helhet än de gamla tyska stammarna i väster.

De ostpreussiska 1600-talslyrikernas andel i de tyska psalmböckerna och de världsliga folkvisorna är för varje någorlunda bildad tysk lika känd som den roll, ostpreussarna Hamann och Herder under 1700-talet spelade för den tyska klassiska litteraturens uppkomst eller königsbergaren Immanuel Kants ledande ställning inom tysk filosofi. Denna uppräknings skulle kunna fortsättas med ostpreussarna E. T. A. Hoffmanns och Otto Nicolais inslag i den tyska litterära och musikaliska romantiken, osv. Det finns däremot, bortsett från två betydande biskopar på 1500-talet, Hosius och Kromer, vilka bägge fötts i trakten av Krakau och blott tillbragt en mindre del av livet i sitt ostpreussiska stift, blott en enda stor polsk kulturpersonlighet, som var fäst vid Ostpreussen: den spirituelle rokokodiktaren greve I. J. Krasiecki, som var biskop i det ostpreussiska Ermlandet men likaledes härstammade från det sydpolska Galizien och föredrog vistelsen i Warszawa och Berlin framför sin lilla ostpreussiska stiftstad.

Även inom den tyska politiska historien har ostpreussarna spelat en ärorik roll. I motsats till den uppfattning man i utlandet hyser om provinsen, har den gett liberalismen och demokratien flera ledande män än nationalismen och reaktionen, som oftare sökt sina representanter i Brandenburg, Pommern och andra landsdelar.

Napoleontidens liberala reformvänner, såsom von Schön, den unga tyska parlamentarismens mest lysande gestalter, såsom den moderate Eduard v. Simson eller den radikale Johann Jacoby framhävas icke i de nationalsocialistiska läroböckerna. På Tysklands svåra väg till demokratisering gjorde de ändå stora insatser, liksom socialdemokraterna Hugo Haase och Otto Braun. Det må tillstås, att det dynastiska sammanknyttandet av kurfurstendömet Brandenburg med hertigdömet Preussen på 1600-talet gav upphov till den preussiska expansionspolitiken. Men själva Ostpreussen har förblivit så intresserat av ett gott förhållande till sina grannar att en stor del av dess invånare alltid motsatt sig en dylik maktpolitik. Reformationstidens första preussiska hertig slöt fred med Polen motsättande sig riddarordens rikstyska central, med vilken han brutit. Den store kurfurstens absolutism på 1600-talet stötte på inre opposition blott i Ostpreussen, vars ständer fasthöllo både vid sina parlamentariska friheter och vid direkta förbindelser med Warszawa. Tysklands omsvängning till ekonomisk protektionism under sista delen av 1800-talet mötte i de osttyska hamnstäderna, vilka drevo handel med Osteuropa, de skarpaste motsägelserna. Även den första förbrödringen mellan ryska och tyska socialister på 1900-talet ägde rum i Königsberg. Ändå ha ostpreussarna alltid förblivit goda tyskar.

När Tredje rikets arkeologi söker bevisa, att den tyska östern av i dag redan på förhistorisk tid varit germansk, äro dess resultat omstridda och i politiskt avseende under alla förhållanden betydelselösa. Ty medeltidens tyska kolonisation påträffade i Ostpreussen blott dessa icke germanska »pruzzar», letternas och litauernas stamfränder, på samma sätt som den i Pommern, Brandenburg och Schlesien blott kunde stöta på slaver. De tyska härskarna ha för övrigt icke alltid bedrivit germanisering. Först under deras välde torde litauiska och polsk-masuriska nybyggare ha invandrat, vilka länge fingo bevara sitt modersmål. Senare sammanträffade där franska refugiés, som undflytt Ludvig XIV:s konfessionella intolerans, eller de ostjudar, vilka fördrivits genom ryska pogromer. I början av 1900-talet predikade man vid gudstjänsterna i Königsberg förutom på tyska även regelbundet på polska, litauiska och franska. Även en liten svensk koloni åtnjöt anseende och dess nationella egenart respekterades.¹ I skol- och

¹ Dess ledande män voro i århundradets början målaren och akademiprofessorn Olaf Jernberg, grosshandlaren och musikmecenaten Axel Lundgren och Joens Cronquist, hela Preussens elegantaste uniformskräddare.

värnpliktens tidsskede slutfördes den språkliga germaniseringen emellertid mycket snabbt. I landskapet Masuren, där det främmande språket längst bibehölls, uppgåvo exempelvis vid 1910 års folkräkning endast 280,000 invånare tyskan som modersmål, 216,000 polskan eller masuriskan. (Masuriskan är blott en polsk dialekt, nästan identisk med den masoviska munarten, som talas norr om Warszawa). 17,000 talade bägge språken eller ett tredje. Femton år senare påstod sig i samma landskap redan 365,000 invånare tala blott tyska, medan de polsk- eller masurisktalandes antal reducerats till 43,000 och de tvåspråkigas stigit till 30,000. I hela provinsen Ostpreussen fanns det redan 1910 omkring 1,7 milj. tysktalande mot blott omkring 0,3 milj. polsktalande och knappt 0,1 milj. litauisktalande invånare. Deras antal, som voro övertygade polacker eller litauer, var ännu mindre. Visserligen uppställdes upprepade gånger polska och litauiska kandidater till den tyska riksdagen och den preussiska lantdagen, men aldrig valdes i Ostpreussen en polack, under det att Memelområdet bland sina lantdagsmän även flera gånger skickat en litauer till Berlin. När en folkomröstning genomfördes 1920 i södra Ostpreussen enligt Versaillesfördraget, röstade blott 2,5 % för Polen men över 97 % för Tyskland. Enligt nationalitetsprincipen kunna alltså tyskarna i Ostpreussen åberopa sig på en klart uttalad folkvilja.

Mera tvivelaktiga äro de ekonomiska argument, som anföras från tysk sida för Ostpreussens oumbärlighet inom rikets näringsliv. Före första världskriget har provinsen, som själv blott räknade omkring 2 milj. invånare täckt ett livsmedelsbehov för omkring 3 milj. människor. Genom avträdelsen av de f. d. preussiska provinserna Posen och Westpreussen, vilka haft ett livligt varuutbyte med Ostpreussen, blev emellertid den sistnämnda provinsens jordbruk mer extensivt. Den ledande fackmannen för agrarkrediten i Ostpreussen, von Hippel, beräknade 1929, att det ostpreussiska lantbrukets produktionskostnader stigit till 10 à 12 % över rikets genomsnittskostnader, medan till följd av utgifterna för transporten till de väster om den polska korridoren belägna områdena försäljningsprisen pressades ner till omkring 10 à 12 % under genomsnittet för det övriga riket. Det ostpreussiska jordbruket var alltså icke längre lönande och måste subventioneras av Berlin. Den nationalsocialistiska politiken sökte att få en ändring i detta tillstånd genom att återupptaga tidigare planer på provinsens industrialisering. Framgångarna av dessa med mycken reklam utbasunerade försök blevo emellertid mycket blygsamma. Principiellt övergav

redan denna nationalsocialismens ekonomiska plan för Ostpreussen («Erich Koch-planen») det gamla målet, att provinsen skulle prestera ett väsentligt bidrag till hela Tysklands livsmedelsförsörjning. När polackerna utnyttjade detta Ostpreussens ekonomiska dilemma för att hävda att en anslutning till polskt tullområde vore provinsens räddning, kunde den tyska propagandan dock svara, att de osteuropeiska råvaror och transitogods, som skulle kunna hjälpa upp industri och handel, inte stodo att finna inom Polen. Dessa varor hade före det första världskriget huvudsakligen kommit från Vitryssland och Ukraina. Motsättningen Polen—Sovjetunionen i mellankrigstiden utgjorde alltså ett hinder för Ostpreussens ekonomiska orientering österut. Upphävandet av denna motsättning genom ryssarnas nya maktställning skulle därför även utan polsk-rysk gränsrevision i hög grad öka österns dragningskraft på Ostpreussen.

Polska argument.

Polackernas äldre argument för Ostpreussens annexion äro dels av historisk, dels av nationalpolitisk natur. Därtill kommo alltsedan århundradets början om vartannat tungt vägande geopolitiska motiv och mera propagandistiskt utformade tankar om en ändring av tyska folkets politiska lynne genom en amputation av denna »reaktionära» provins.

Den historiska bevisföringen anknyter till en händelse, som alltid förblivit levande i det polska folkets fantasi. Det var 1525, då den förste preussiske hertigen hyllade den polska kronan såsom dess vasall, sedan Tyska ordens riddare ej längre kunde hävda sig i kampen mot Polen, lämnade i sticket som de blivit av kejsaren och riket. Betecknande är, att den populära tavlan av den polske historiemålaren Jan Matejko, som skildrar denna hyllningsscen, 1944 med stora offer räddades ur det ockuperade Polen till Lublin och där högtidligen uppsattes. Denna vasalled har givetvis förlorat rättslig betydelse för vår tid. Den upprepades visserligen regelbundet under 1500- och 1600-talen av varje ny preussisk hertig, sedan Preussen förenats med Brandenburg under dess kurfurstar. Men efter den store kurfursten Fredrik Vilhelms sluga och framgångsrika ingripande i det svensk-polska kriget tvingades Polen (slutgiltigt i freden i Oliva 1660) att erkänna Brandenburg-Preussens fulla suveränitet. Senare erhöi den polske konungen vid tron-tillträdet av en ny brandenburgsk-preussisk härskare blott ett s. k. homagium eventuale, d. v. s. försäkran om att den polska överhög-

heten över Ostpreussen skulle förnyas om den i Berlin regerande ätten doge ut. Ett försök att i sina anspråk stödja sig på dessa feodala traditioner har ej på allvar gjorts av vår tids polacker.

Större ansträngningar gjordes för att bevisa nationalitetsprincipens användbarhet som en rättsgrund för de polska kraven på Ostpreussen. När ovannämnda siffror om invånarnas modersmål och politiska sympatier talade emot de polska anspråken förklarades de på polskt håll vara verkningar av en tvångsgermanisering. Polskt ursprung kunde emellertid även i Warszawa blott göras gällande för en svårbestämbar del av befolkningen i södra Ostpreussen (Masuren och södra Ermland). I den övriga delen av provinsen utgöra familjerna med polskt påbrå blott undantag, och även de mest fantastiska polska propagandasiffrorna ha aldrig uppnått en absolut majoritet. För övrigt skulle det ha oöverskådliga följder — icke minst för bedömningen av Polens egna nationalitetsförhållanden — om man med stöd av härstammningsberäkningar ansåge dem som medlemmar av en nationalitet, vilka själva icke önska tillhöra den. Sedan de ostpreussiska masurerna på 1500-talet kommit under inflytandet av reformationen skilde de sig från de övriga polackernas väg. Under 1900-talet blevo några av dem de hetsigaste tyska nationalisterna, och det verkar som en symbol, att den SS-general, som 1944 förstörde Warszawa och nu bär namnet von dem Bache, föddes såsom masur vid namn Zelewski.

Den tankegången, att Ostpreussen borde skiljas från Tyskland för att befria provinsen från junkrarnas välde, och som på detta sätt ville underlätta det tyska folkets demokratisering, framfördes för första gången av den polske nationalistledaren Roman Dmowski i dennes memorandum till Wilson 1918. Hans motiveringar av denna sin uppfattning har efter 25 år övertagits av den allierade propagandan alltifrån Moskva till New York. Den omständigheten, att den tyska nationalismen i denna sedan 1919 isolerade provins blivit starkare än förr, har verkat som ett stöd för Dmowskis påstående.

Den polska politikens verkliga motiv framträdde tydligare i det andra argumentet, att Polens tillträde till havet ej fullständigt säkrats så länge Ostpreussen var i tysk hand. »Västpreussen [d. v. s. den senare Korridor-provinsen] kan ej hållas utan en polonisering av Ostpreussen», predikade redan 1903, alltså långt före återupprättandet av det nya Polen, den moderna polska nationalismens förste lärofader Poplawski, som alltid åberopades av Dmowski men även av det nuvarande polska Londonparlamentets talman, prof.

Grabski m. fl. Händelserna under fälttåget 1939, då polackernas nederlag påskyndades genom angreppet från Ostpreussen mot väster och söder, har gjort denna uppfattning till allmän egendom hos nästan alla polska politiker, även hos marskalk Pilsudskis emigrerade anhängare. Inom dessa kretsar önskar man inte nyförväry i väster såsom en ersättning för avträdelser i öster. Om man emellertid ger efter på ryska annexioner, slår man även mot sin vilja in på den bana, som en av de extrema nationalisterna, den ovannämnde Grabski, utstakat med orden: »Polen kan existera utan att stå vid Dnjestr men icke utan en egen bred östersjökust.»

Det ryska intresset.

En rysk önskan att skilja Ostpreussen från den preussiska helhetsstaten framträdde för första gången på 1700-talet mellan det andra och tredje schlesiska kriget. Det var den ryske kanslern Bestushev, som i sin diplomati hade mött Preussen som Frankrikes bundsförvant och Rysslands motståndare i den europeiska politiken, i synnerhet i kampen om inflytandet i Stockholm och Warszawa. Han framhäver i sina memoranda, att denna makt icke bör tillåtas öka sitt inflytande i Östeuropa och att dess gränser därför måste flyttas tillbaka västerut. Bestushev föreslog alltså tsarinnan Elisabeth att beröva Fredrik den store Ostpreussen och ge det åt Polen. Den polska republiken skulle i stället avträda Kurland till Ryssland. I Polen väckte dylika utsikter stora förhoppningar till liv, och politiker som den dåvarande fursten Czartoryski och den inflytelserike publicisten pater Konarski knöto vid dessa redan planer på att beröva Preussen ytterligare områden, göra härskaren i Berlin åter länspliktig under Warszawa o. s. v. När kort därpå det 7-åriga kriget bröt ut hade den europeiska situationen som bekant mycket förändrats. Frankrike blev Rysslands bundsförvant, under det att England, med vilken stat Bestushev intimt samarbetat, nu stod på Fredriks sida. Den ryske kanslern störtades, men krigshändelserna förde Ostpreussen 1758 under rysk ockupation. Till stor förtrytelse för den preussiske konungen underordnade sig ostpreussarna utan större svårigheter det ryska väldet, som huvudsakligen utövades av tysk-baltiska officerare och ämbetsmän. Fredrik var så besviken däröver, att han 1762 erbjöd den nye ryske tsaren Peter III, att till Ryssland avträda provinsen mot ersättning på annat håll. Men denne Holstein-Gottorp-ättling var ju en så stor beundrare av Fredrik, att han till denne

återlämnade Ostpreussen utan någon motprestation och genast slöt separatfred med Berlin. Följderna blevo inte blott Fredriks räddning utan även ett långvarigt rysk-preussiskt samarbete i Östeuropa. Polens delningar, som Peters maka och efterträdare Katharina II genomförde tillsammans med Preussen, lade grunden till en så stark intressegemenskap mellan Petersburg och Berlin, att det inte längre kunde bli tal om ryska annexionsplaner mot preussiskt område.

Den slutgiltiga gränsdragningen genom det f. d. polska riket bestämde på Wienkongressen så ensidigt till Rysslands fördel, att Preussens dåvarande sändebud vid kongressen i Wien, Wilhelm von Humboldt, fruktade, att denna lösning kunde fresta Ryssland till expansion även mot Memelflodens och Weichsels mynningar. Ostpreussen skulle, tillade han, under sådana förhållanden nästan ha det bättre som rysk provins. Men samarbetet mellan de ryska och tyska monarkierna i legitimitetens tecken hindrade en sådan utveckling. I sina efter år 1890 nedskrivna »Tankar och minnen» yttrar Bismarck: »Det tyska kriget erbjuder Ryssland lika få fördelar som det ryska för Tyskland... Tanken på Ostpreussens förvärvande, som framträdde under 7-åriga kriget, har knappast längre några anhängare. Om Ryssland icke ens kan smälta den tyska beståndsdel av sina baltiska provinsers befolkning, bör man ej antaga, att dess politik skulle gå ut på att öka denna som farlig ansedda minoritet genom ett så kraftigt tillskott som det ostpreussiska...» Så tänkte man i en tid, då inte ens de mest energiska maktpolitikerna kunde föreställa sig förflyttningar av hela provinsers befolkning. Under tiden ha sådana blivit en vanlig praxis både inom den tyska och den ryska politiken.

I ett av ovan citerade uttalanden av ordföranden i det polska Lublinskottet yttrade denne för en Reuterkorrespondent den 29 augusti 1944: »När vi överta Ostpreussen, hoppas jag, att Röda armén har sänt alla vuxna tyskar till det inre av Ryssland för återuppbyggnadsarbeten, så att vi icke skola finna några kvar.» Och i motiveringen av sina anspråk på tyskt territorium ända till Oder tillade han: »Detta skulle bli en god strategisk gräns.» Man kan knappast antaga, att Morawski kan uppställa sådana målsättningar utan sina ryska beskyddares gillande. Bestuschevs avsikt att rikta Polens utvidgningssträvanden mot väster och att avlägsna den preussisk-tyska makten från Östersjöns östra del har alltså av allt att döma återupplivats till högsta aktualitet.

Alla Lublinpolackernas senaste yttranden understryka de stra-

tegiska skälen för kravet på nya polska västgränser. I en redaktionell artikel av den officiella Lublinagenturen »Polpress» (citerad enligt denna polska telegrambyrås stockholmsedition av den 5 dec. 1944) heter det exempelvis: »Argumentet, att gränsernas värde vid den nya krigstekniken och flygvapnet är mycket litet, är endast skenbart riktigt. Visserligen utgör floder, hav och avstånd inget hinder för de moderna bombplanen, men det är dock en stor skillnad, om en ort ligger inom jaktflygets operationsområde eller inte. . . . Polens gränser före 1939 utgjorde 5,534 km., därav . . . gränserna med Tyskland 2,033 km. . . . Om Polens gränser kommer att gestaltas efter befrielseutskottets planer, skola de utgöra endast 3,200 km. Dessa gränser komma att bli tryggade på grund av allianser med Polens östra och södra grannar. Den enda osäkra gränsen, nämligen den med Tyskland, kommer att reduceras till 400 km. dvs. omkr. 20 % av den förutvarande längden. . . .» Eftersom Tysklands fullständiga nederlag är förutsättningen för en sådan reglering förblir frågan, mot vem en dylik strategisk gräns skall utgöra ett skydd, öppen. Är det verkligen spöket av en för andra gången uppstående tysk försvarsmakt, som skall avvärjas? I den svenska diskussionen om en dylik möjlighet ha A. och G. Myrdal pekat på den amerikanske professorn Frank W. Notesteins undersökningar, vilka företogos på NF-sekretariatets uppdrag. Denne fackman kom till det resultatet, att Tyskland efter detta världskrig aldrig mera skulle uppnå den folkmängd, som är förutsättningen för ett nytt anfallskrig. Till detta starka argument mot fruktan för Tyskland efter kriget skulle kunna fogas andra, ekonomiska, skäl. Är det då meningen med Polens strategiskt gynnsamma västgräns att vara ett skydd för de östra segermakterna mot de västra? Detta skulle öppna det värsta av alla framtidsperspektiv för Europa.

* * *

Konsekvenserna av en sådan »lösning» skulle icke vara mindre utan snarare större än verkningarna av den västra Rhenstrandens avträdande till Frankrike. När de första allvarliga polska anspråken på Ostpreussen blevo kända, förklarade en av de ledande socialdemokratiska tyska emigranterna, f. d. riksdagsmannen och chefredaktören för »Vorwärts», Friedrich Stampfer, i New York Herald Tribune, att de allierade, om de genomförde en dylik gränsdragning mot folkviljan i de berörda områdena, icke längre skulle kunna räkna med ärliga tyska demokraters bistånd efter kriget. I den i

Stockholm utkommande tyskspråkiga emigranttidningen Politische Information (1 sept. 1944) sökte en ostpreussisk insändare sammanfatta alla argument, som åtminstone skulle kunna förmå ryssarna att låta provinsens befolkning bo kvar där. Morawskis förklaring tycks emellertid visa, att dylika yrkanden komma för sent. När det gäller att draga en strategisk västgräns för Sovjetunionen och dess biländer, motsvarar det icke ryska traditioner att i gränsområdena låta en »nationellt opålitlig befolkning» bo kvar. Något annat vore det, om man skulle bilda något slags sovjetiskt område, till vilket senare kanske även rikets övriga delar skulle kunna sluta sig. Men trots alla förhoppningar hos Moskvas tyska sympatisörer tycks Sovjetunionens politik f. n. icke fullfölja så långtgående syften. Helt uteslutet är ett dylikt rysk-tyskt samarbete för framtiden dock inte så länge som man i Moskva kan vara säker på att västmakterna icke äro mera tillmötesgående mot tyska folket än ryssarna själva. I själva Ostpreussen har publicerandet av de allierades diskussioner om provinsens framtida öden blott underlättat totalmobiliseringen för Hitlers krigföring; Ostpreussen har t. o. m. betecknats såsom föredömligt för hela riket. Och om de kommande efterverkningarna av en allierad styckningspolitik dömer en så återhållsam neutral historiker som prof. Nils Ahnlund (Svenska Dagbladet, 27/10 1944): »Faran synes icke minst kunna bli den, att man på detta sätt håller vid liv hos den tyska nationen den kanske mest ödesdigra av alla tänkbara framtidsmyter — myten om den klarsynte Hitler.»